

ר' יואל פרנק

לע"נ מו"ר הגאון הרב
שאול ישראלי זצ"ל

הוצאה מרשות לרשות בשבת בימינו*

- א. מבוא
- ב. הגדרת רשות הרבים
- ג. הגדר של שישים רבוא
- ד. שיטת החולקים על הגדר של שישים רבוא
- ה. ההבדל העקרוני בין השיטות
- ו. כיצד יש לנהוג למעשה
- ז. דעת גדולי הדור
- ח. סיכום

א. מבוא

המשנה הראשונה במסכת שבת פותחת במלאכת הוצאה: "יציאות השבת שתיים שהן ארבע..."¹, אך מן המשנה השנייה ואילך עוברת המשנה לעסוק בדיני ערב שבת ובדיני השבת עצמה, ורק בפרק החמישי של המסכת (וכן בפרקים השישי והשמיני) חוזרת לדון במלאכת הוצאה ביתר הרחבה. את הסיבה לחריגה מן הסדר ההגיוני מסביר הרמב"ם:

ומה שהצריכו להתחיל בדיני הוצאה מרשות לרשות, ואע"פ שהיא מנויה בסוף אבות מלאכות, כלומר - 'המוציא מרשות לרשות', **לפי שמלאכה זו מצויה הרבה ובה נכשלים על הרוב מפני שאינה צריכה כלים ושנית ללמדנו** שהיא מלאכה ואע"פ שנראית שאינה מלאכה. (פירוש המשנה, שבת א, א)

היות ש"מלאכה זו מצויה הרבה", האריכו הראשונים והאחרונים לעסוק בה. מאידך, הוצאה לטייל בחוצות ערי ישראל ביום השבת, יוכל לראות יהודים רבים, יראי שמיים ומדקדקים במצוות, מוציאים חפצים מבתיהם החוצה ומטלטלים אותם, שכן פשט ההיתר לסמוך על עירוב של 'צורת הפתח' ולטלטל. כיון שכיום ישנם עירובים ברוב ישובי ישראל, פשט ההיתר עד כדי כך שכל עניינה של מלאכת ההוצאה נדחק לקרן זוית.

במאמר זה נתחקה על יסודותיו של היתר זה, נברר את עיקרי המחלוקת הגדולה הסובבת אותו, ונראה שהדברים אינם פשוטים וברורים כלל ועיקר.

* 'דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר' - נושא זה נדון כבר במעלות ח (תשמ"ז), אך במקום שהאריך זה קיצר זה ובמקום שהאריך זה קיצר זה. - המערכת.

ב. הגדרת רשות הרבים

הגמרא במסכת שבת מציגה את סוגי הרשויות השונות. אנו נתמקד בגדרי רשות הרבים (להלן רה"ר):

תנו רבנן, ארבע רשויות לשבת: רשות היחיד, ורשות הרבים, וכרמלית ומקום פטור... ואיזו היא רשות הרבים - סרטיא (רש"י: מסילה שהולכין בה מעיר לעיר) ופלטיא גדולה (רש"י: רחבה של עיר ששם מתקבצין לסחורה) ומבואות המפולשין זו היא רה"ר גמורה. אין מוציאים מרשות היחיד זו לרשות הרבים זו, ואין מכניסין מרשות הרבים זו לרשות היחיד זו. ואם הוציא והכניס, בשוגג - חייב חטאת, במזיד - ענוש כרת, ונסקל. (ו,א)

הברייתא מביאה דוגמאות למקומות המאפיינים את רשות הרבים כשוק וכדרך ציבורית, ומדוגמאות אלה ניתן להבין, שרה"ר צריכה להיות מקום ציבורי שרבים רגילים להלך בו. כמו כן נלמד מהברייתא, שרה"ר צריכה להיות מקום המפולש משני צדדיו.

בדף צו,ב לומדת הגמרא גדרים טכניים נוספים של רשות הרבים מ'דגלי מדבר', שהיא המציאות שהייתה בזמן הליכת בני ישראל במדבר, שהיה רשות הרבים ונאסרה בו ההוצאה, כפי שמסבירה הגמרא:

הוצאה גופה היכא כתיבא? אמר רבי יוחנן: דאמר קרא "ויצו משה ויעבירו קול במחנה לאמר איש ואשה אל יעשו עוד מלאכה לתרומת הקדש ויכלא העם מהביא" (שמות לו, ו). משה היכן הוה יתיב - במחנה לוי, ומחנה לוייה רשות הרבים הוא, וקאמר להו לישראל: לא תפיקו ותיתו מרשות היחיד דיכדכו לרשות הרבים¹.

בהמשך דבריה מוכיחה הגמרא שמעשה זה אירע בשבת. משמע, שההוצאה נאסרה בשבת, כפי שמסיים הפסוק: "ויכלא העם מהביא"². על כל פנים, ממציאיות זו של 'דגלי מדבר' לומדת הגמרא שמקום מקורה ומקום שאינו רחב לפחות שש עשרה אמה, אינו יכול להחשב רה"ר.

יוצא, אם כן, שמתוך הגמרא עולים מספר גדרים מוסכמים לרה"ר: א. מקום ציבורי המשמש להילוך רבים (כגון שוק ודרך בין עירונית), כמובא בברייתא

1. אמנם לכאורה כלל לא מובן מדוע זקוקים אנו להוכחות מהפסוקים? וכי לא די לנו בזה שהוצאה היא אחת מ'ט' אבות מלאכה שהיו במשכן? מסבירים התוספות (שבת ב,א ד"ה פשט; צו,ב ד"ה הוצאה), שמכיוון שהוצאה מלאכה גרועה היא (כלומר מלאכה נטולת עשייה, להבדיל מקצירה, כתיבה וכו') לא היינו מחייבים עליה אילו לא היתה מפורשת גם בפסוקים.

2. בתוספות (שם, ד"ה וממאי) כתב, על פי דברי הירושלמי וגירסת רבינו חננאל, שאף אם נאמר שהמעשה אירע בחול, ניתן בכל זאת להבין את הפסוק כמקור לאיסור הוצאה, שהרי כתוב: "איש ואשה אל יעשו עוד מלאכה לתרומת הקדש". מכאן שההוצאה קרויה מלאכה, ומלאכה - אסורה בשבת. לפי הסבר זה מובן, שהסיבה שמה אמר לישראל לחדול להביא תרומות היא שהיה די והותר, ולא מפני כניסת השבת.

'ארבע רשויות' הנזכרת.

ב. מקום שאינו מקורה, כמפורש בגמרא: "המעביר ד' אמות ברשות הרבים מקורה פטור, לפי שאינו דומה לדגלי מדבר" (צח,א).

ג. מקום שרוחבו לפחות שש עשרה אמה - "דקי"ל דרך רה"ר שש עשרה אמה" (צט,א).

ד. מקום המפולש משני ראשיו, כמובא בברייתא 'ארבע רשויות'³.

לעומת זאת, מקום ציבורי אשר אינו עונה על כל הגדרים הנזכרים, כגון רחוב ללא מוצא או רחוב ראשי שרוחבו חמש עשרה אמה בלבד - אינו אלא כרמלית, שהיא גזרת חכמים, ומן התורה אינה אלא 'מקום פטור'.

ג. הגדר של שישים רבוא

ישנו גדר נוסף לרשות הרבים אשר אינו מופיע כלל בתלמוד שלפנינו, ושנוי במחלוקת ראשונים עצומה, והוא, שרק מקום אשר עוברים בו שישים רבוא איש בכל יום הנו רשות הרבים.

מקור המחלוקת הוא בלימוד גדרי רה"ר מ'דגלי מדבר' - האם הלימוד הוא מוחלט, וכשם שבמדבר עברו שישים רבוא⁴, כך מקום שאין בו שישים רבוא לא יחשב רה"ר, או שנאמר שכל מקום המשמש להילוך רבים נחשב רה"ר, ואז נצטרך לברר האם יש מספר מסויים של עוברים ושבים המגדיר מקום כרשות הרבים.

גדר זה מופיע לראשונה במשנת הגאונים:

א. 'בעל הלכות גדולות'⁵:

והכא אמרו משמיה דרב יהודה ריש כלה דמנהר פקור [פקוד] מבוצרה פי רשות הרבים דוכתא דדשין בה שית מאה אלפי גברי בכל יומא כדגלי מדבר.

ב. תשובת רב שר שלום גאון⁶:

מדינות ועירויות שאין בהם שישים רבוא או יש בהם ס' רבוא ויש בהם חומה ודלתותיהן נעולות בלילה, אין נעשות רשות הרבים ואין חייבים עליהם כרת וסקילה. מאי טעמא? דבעינן כ'דגלי מדבר'.

ג. 'ספר האשכול'⁷:

רשות הרבים הוא מקום שרבים בקעי ורחבו ט"ז אמה ומפולש כולו או מפולש לפחות משער לשער ואינו מקורה. והגאון כתב שצריכים ס' רבוא

3. וכן כתב רש"י (עירובין ב, א ד"ה מבו): "...הלכך לא הוי רה"ר בציר מי"ו אמה ומפולש מבי ראשין".

4. "כשש מאות אלף רגלי הגברים לבד מטף" (שמות יב, לז).

5. מהדורת אספמיא, עירובין דף 131.

6. 'חמדה גנוזה', תשובות הגאונים, סימן ע.

7. לרבינו אברהם מנרבונא, ח"ג דף קסא, הוצאת האלברשטאדט - הלכות עירובין עמ' 161.

מצויינים (צ"ל: מצויים) שם דומיא ד'דגלי מדבר' כדאיתא בשבת (ו,ב) 'מדבר' - רשות הרבים בזמן שישראל שרויין בו, ורשות הרבים גמור אין מערבין אלא בדתות נעולות בלילה.

ד. ועוד ביספר האשכול⁸ :

תשובה לגאון : מי שנפסקה לו ציצית בדרך בשבת, אם רשות הרבים הוא, **מקום שיש שם שישים רבוא בני אדם** - אסור לטלטלה עד שתצא שבת, ואם כרמלית היא, מותר לטלטלה.

בעקבות דברי הגאונים התפתחה בין הראשונים מחלוקת עצומה בשאלה האם יש לקבל את דברי הגאונים הללו על אף שלא הוזכרו כלל בכל הש"ס, מאחר שהגאונים "כל דבריהם דברי קבלה"⁹ מרבותיהם האמוראים, או שמא יש לדחות דברים אלו.

רש"י (עירובין ו,א) למשל, קיבל את שיטת הגאונים ללא פקפוק :

רשות הרבים - משמע רחב שש עשרה אמה ועיר שמצויין בה שישים רבוא, ואין בה חומה...

התוספות במקום (שם, ד"ה כיצד), מקשים בשם רבנו תם :

פירש הקונטרס : רה"ר רחב י"ו אמות ומפולש משני צדדים משער לשער ומצויין בה שישים רבוא, וכן יש ב'הלכות גדולות' דבעינן דריסת ס' רבוא. וקשה לר"ת, דבשבת בפרק הזורק (צח,א) אמר דעגלות הוו תחתיהן וביניהן רה"ר, ותחתיהן לא היו ס' רבוא. ואומר ר"י, דמכל מקום דרכן היה לצאת ולבוא באותו דרך. ועוד הקשה, דב'דגלי מדבר' הוו טף ונשים לאין מספר, וכן קשה מערב רב (ובחישוב הכללי יצא אם כן שהיו שם הרבה יותר משישים רבוא, שהרי שישים רבוא היו רק הגברים). ויש לומר דלא גמרינן ממשכן אלא מילתא דכתיבא במספרים (כפי שמופיע בפסוק : "כשש מאות אלף רגלי הגברים לבד מטף", ולא מוזכר מנין הנשים והילדים).

יוצא שהתוספות (לא ר"ת) מסכימים עם רש"י, וכן מופיע בדבריהם במפורש :

ואנו שאין לנו רה"ר גמור, דכל רה"ר שלנו כרמלית היא, שהרי אין מבואות שלנו רחבות י"ו אמה ולא ס' ריבוא בוקעים בו.

(שבת סד,ב ד"ה רבי ענני)

התוספות מנסים למצוא רמז לגדר זה בדברי הגמרא עצמה :

ולחשוב נמי מדבר (כרה"ר), דהא תניא : "איזו היא רשות הרבים סרטיא ופלטיא גדולה ומבואות המפולשין והמדבר". אמר אביי : לא קשיא, כאן בזמן שישראל שרויין במדבר כאן בזמן הזה. (שבת ו,ב)

8. ח"ב, הלכות ציצית, סימן לא הלכה ח (מהדורת אלבעק, עמי 203).

9. ע"פ שו"ת 'שופריה דיעקב' חלק ב (חוי"מ) סימן ט ד"ה ומה גם ; וכן שו"ת 'מלמד להועיל' חלק ג (אה"ע וחוי"מ) סימן סא ד"ה אמנם נ"ל.

מכך מדייקים התוספות:

משמע קצת דאינה רשות הרבים אלא אם כן מצויין שם שישים רבוא כמו
במדבר. (שם, ד"ה כאן)

כלומר, התוספות מבינים שמדבר מוגדר כרשות הרבים בזמן שישראל מצויים בו, כי אז יש שם שישים רבוא. אך בזמן הזה, **כיוון שאין שם שישים רבוא**, אין הוא רה"ר. אולם נראה שיש להבין את פשט דברי אב"י כפירוש רש"י (שם):

בזמן הזה - אינו מקום הילוך לרבים דהולכי מדברות לא שכיחי¹⁰.

כלומר, היום המדבר בדרך כלל שומם מאנשים, ולכן הוא איננו רשות הרבים. אך כאשר מצויים בו אנשים, ישמש כרשות הרבים אף אם אין בו שישים רבוא¹¹.

ראשונים נוספים הצריכו גדר של שישים רבוא ברשות הרבים, כגון הרא"ש¹², הטור¹³ ועוד, כפי שמופיע בדברי ה'ביאור הלכה' שנביא בהמשך (בפרק ו).

הבעיה המרכזית בשיטה זו היא, שיוצא שכמעט מעולם לא הייתה רה"ר, שכן למעט בתקופת המדבר, בזמן שבני ישראל עברו בו, כמעט שלא היה מעולם מקום שהיו בו שישים רבוא, ויוצא אפוא שאיסור ההוצאה מהתורה שייך רק לבני ישראל במדבר ולעוד מספר מקומות בודדים בעולם, ודבר זה קשה מאוד לקבל.

ד. שיטת החולקים על הגדר של שישים רבוא

כמה וכמה מהראשונים דחו את שיטת הגאונים המצריכה שישים רבוא, והריטב"א¹⁴ אף טען, שבין הגאונים עצמם היו רבים אשר דחו שיטה זו:

ועם כל זה רוב הגאונים ז"ל הם כדעת ר"ת ז"ל דלא בעינן שישים רבוא כלל, וכן דעת הר"ם במז"ל. וטעם דבריהם, שאין לנו ללמוד מ'דגלי מדבר' אלא לענין רשות הרבים ממש, שלא תהא מקורה, ושיש בה שש עשרה אמה, ושתהא מפולשת, **אבל לא לענין מנין הדורסים בה**, וגם לא הוזכר זה בשום מקום לא בגמרא דילן ולא בירושלמי, וכן נראים הדברים¹⁵.

10. צ"ע מדוע הזכיר רש"י את הצורך בשישים רבוא **שש פעמים** במסכת עירובין (ו, א הנ"ל; ו, ב ד"ה ירושלים; ו, ב ד"ה אבולי דמחוזא; כו, א ד"ה ערסייתא; מז, א ד"ה שלש חצירות; נט, א ד"ה עיר), ואילו במסכת שבת לא הזכיר זאת ולו פעם אחת.

11. וכך דייק הרמב"ן בדברי רש"י, בחידושו לעירובין נט, א.

12. עירובין פרק א סימן ח.

13. או"ח, סימן שמה.

14. עירובין נט, א ד"ה עיר.

15. ישנה למעשה סתירה בדעת הריטב"א משום שבחידושו על שבת (ו, א ד"ה ואיזהו; ו, ב ד"ה כאן) מביא הריטב"א את שיטת רש"י ותוספות ולא דוחה אותה ומכאן שכנראה קיבלה וצ"ע. ניתן לתרץ שמצד הסברא מוכן היה הריטב"א לקבל את שיטת רש"י, וכן נראה אף מדבריו בעירובין אשר שם הוא עמל לתרץ את הקושיות על שיטת רש"י, אך להלכה הוא נוקט את השיטה המחמירה, שכן רוב הגאונים, ר"ת והרמב"ם נקטו אותה, וכן משום ששיטת רש"י איננה מוזכרת כלל לא בבבלי ולא בירושלמי, כפי שכתב

הריטב"א מסביר את השיטה שלא מקבלת את הגדר של שישים רבוא כך: אין ללמוד מדגלי מדבר על רה"ר אלא רק את הגדרים הקשורים לרשות עצמה, כגון שלא תהיה מקורה וכו'. בנוסף לכך אומר הריטב"א שלגדר זה אין מקור לא בתלמוד הבבלי¹⁶ ולא בתלמוד הירושלמי, ועל כן מסיק הריטב"א כי אין צורך בשישים רבוא כלל.

גם לדעת הרמב"ם אין צורך בשישים רבוא, להגדרת מקום כרה"ר:

ארבע רשויות לשבת... אי זו היא רשות הרבים? מדברות ויערים ושווקים
ודרכים המפולשין להן ובלבד שיהיה רוחב הדרך שש עשרה אמה ולא יהיה
עליו תקרה. (הלכות שבת יד, א)

יתר על כן, הרמב"ם פוסק שגם מדבר הנו רה"ר, ודבר זה תמוה, שהרי הבאנו לעיל (שבת ו, ב) שהמדבר היה רשות הרבים רק כשבני ישראל היו בו, אך כיום איננו רשות הרבים שכן אינו משמש הילוך לרבים¹⁷.

מתרץ ה'כסף משנה':

כתב ה"ר אברהם בנו של רבינו שיש מפרשים: בזמן שישראל חונים במדבר
והיו מחנותיהם סדורים בו, היה לגבן כמו בקעה ושדה ומאי דדמי להו;
ובזמן הזה, שאין ישראל דרים בו, אלא כל מי שירצה הולך ועובר בתוכו, הוא
רה"ר.

כלומר, המדבר בתקופת שהותם של בני ישראל הוגדר ככרמלית, ואילו היום הוא מוגדר, על פי הסבר ר' אברהם בן הרמב"ם, כרשות הרבים¹⁸. אך לכאורה קשה, שהרי המקור לגדרי רה"ר הוא מ'דגלי מדבר', ומתירוף זה עולה כי לא הייתה שם רשות הרבים כלל¹⁹.

מכל מקום, שיטת הרמב"ם היא המחמירה ביותר. רשות הרבים לא צריכה לשמש בפועל כהילוך לרבים, אלא די בכך שהיא יכולה באופן תאורטי לשמש כהילוך לרבים, ואפילו אם על פי רוב אין בה איש.

הר"ן²⁰ מביא את דעת בעל התרומה, המלמד זכות על הנשים שנהגו לצאת לרה"ר

הריטב"א עצמו. מניתי את הריטב"א כסובר כשיטת ר"ת משום שהריטב"א בעירובין כותב דברים ברורים לחומרא וכן משום שה'ביאור הלכה' המופיע להלן מציין את הריטב"א בין הראשונים הסוברים שאין צורך בשישים רבוא.

16. חידוש מעניין ומפתיע בעניין זה כתב הרב מרדכי זק"ש ב'קונטרס בדין רה"ר לשבת' הנספח לספר 'חידושי הרמב"ם לתלמוד' עמוד ככו. הרב זק"ש טוען שם שבכתב יד רומי למסכת שבת (בתלמוד הבבלי) ישנן שתי שורות נוספות בדף ו, א, שעל פיהן ניתן למצוא ביסוס ומקור ברור בגמרא לשיטת הגאונים והראשונים המצריכים שישים רבוא. מאידך הסוברים שאין צורך בשישים רבוא יוכלו להסביר שורות נוספות אלו אף לשיטתם, עיין שם.

17. כך מקשה הימגיד משנה' במקום ונשאר בצריך עיון.

18. לפי הסבר זה, דברי הגמרא "כאן בזמן..." מתפרשים הפוך מהדרך שרש"י פרש אותם.

19. ראש הישיבה תירץ תמיהה זו באומרו, שהאזור בו היו אוהלי בני ישראל היה כרמלית, אך הדרך הראשית בה הלכו הייתה רה"ר.

20. שבת כו, א בדפי הר"ן ד"ה אבל.

בתכשיטיהן. מנהג זה הוא בניגוד לגזרת חז"ל שלא תצאנה (שמא תסיר האשה את התכשיטים להראותם לחברותיה ותעבירם ד' אמות ברה"ר²¹). בעל התרומה טוען, שמאחר שהיום אין לנו רה"ר גמורה, משום שאין מקום שעוברים בו שישים רבוא בכל יום, כבר לא שייכת הגזרה "שמא תעביר ד' אמות ברה"ר". הר"ן תמה על דבריו:

והך סברא לא מחוורא שלא מצינו שהזכירו חכמים ברשות הרבים דבעינן שיהו עוברים שם שישים רבוא בכל יום, ואע"פ שרש"י ז"ל מפרש כן בהרבה מקומות, אם איתא, אי אפשר דלא משתמיט תלמודא לאדכורי הכי בחד דוכתא. ועוד, שחכמים סתם אסרו ולא נתנו דבריהם לשיעורין לחלק בין כפרים לעיירות גדולות.

גם הרמב"ן²² התקשה בשיטת רש"י:

פרש"י ז"ל עיר של יחיד היינו שאין בה שישים רבוא בני אדם, וקרי לה של יחיד לפי שאין בה רשות הרבים מפני שעמה מועטין, ולא דמיא לדגלי מדבר... וזה הענין בכמה מקומות פירש אותה... ולא ידענו מנין לו לרש"י כן, שלא הוזכר בתלמוד בשום מקום אבל בהלכות גדולות נמצא כן, והרי הדבר תלוי באילנות גדולות... ועוד מדקדקין עליו בתוספות²³, שהרי מדבר כפלי כפלים היו בו אנשים ונשים וטף וערב רב, והם מתרצים קושיא שלהם וז"ל כיון דממשכן גמרינן לכל מילי דשבת, מן המנין שהוזכר בתורה ילפינן. ואין התירוץ נכון שהרי כתוב "ויבואו האנשים על הנשים", ועוד, ליבעי שישים רבוא מבני עשרים ועד שישים, וסוף דבר אין לנו אלא מה שמוזכר בתלמוד - רשות הרבים שש עשרה אמה... ושאינו מקורה... אבל דיורין לא ילפינן. הילכך כל מבוי שמפולש בשני ראשין ומכוון עד חוץ למדינה, ורחב שש עשרה אמה - הוא רשות הרבים גמורה, בכל עיירות ובכל כפרים שבעולם.

לסיכום, על פי שיטה זו, אין צורך במספר מסויים של עוברים ושבים על מנת להחשיב מקום כרה"ר.

ראשונים נוספים סוברים שאין צורך בשישים רבוא, כגון הרשב"א²⁴, הריב"ש²⁵ ורבים נוספים²⁶ כפי שמופיע בדברי ה'ביאור הלכה' שנביא בהמשך.

ה. ההבדל העקרוני בין השיטות

21. בימינו ידוע שמותר לנשים לצאת בתכשיטים אפילו לרשות הרבים גמורה, שכן היום אין הנשים מסירות את תכשיטיהן ברשות הרבים, כמבואר בשבת סד, בתוספות ד"ה רבי ענני.
22. בחידושי לעירובין נט, א ד"ה עיר.
23. בעירובין ו, א ד"ה כיצד, כנ"ל.
24. ביעבודת הקודש, חלק 'בית נתיבות', שער ג סימן א (מהדורת צמבליסט, חלק א, עמוד צו).
25. בשו"ת הריב"ש סימן תה.
26. יש לציין שהרי"ף אינו מזכיר כלל את הגדר של שישים רבוא, לא לחיוב ולא לשלילה. על סמך זה כתב שו"ת 'ישועות מלכו' (או"ח, סימן כז), שבפשטות, דעת הרי"ף היא שאין צורך בשישים רבוא.

לפי השיטה המקילה (המצריכה שישים רבוא) אין כמעט מקום בכל העולם, ובפרט בארץ, שיכול להחשב כרשות הרבים גמורה, מפני שאין כמעט מקום שבו עוברים שישים רבוא אנשים בכל יום²⁷. לעומת זה, על פי השיטה המחמירה, יש מקומות רבים שייחשבו רשות הרבים גמורה. ההבדל הנו משמעותי ביותר, שכן למרות שחכמים אסרו הוצאה, הכנסה והעברה גם בכרמלית, הם התירו - בבחינת 'הפה שאסר הוא הפה שהתיר' - לעשות עירובי חצרות ושיתופי מבואות על מנת להפוך את הכרמלית לרשות היחיד, כמקובל מאוד בימינו. מאידך, לשיטה המחמירה, יש בימינו רשות הרבים גמורה, ולא יועיל עירוב של 'צורת הפתח' כלל, שכן אין בסמכותם של חכמים להתיר איסור תורה, כדברי הרמב"ם (שבת יז, ז): "אבל צורת הפתח או לחי וקורה אינן מועילין בהכשר רשות הרבים".

על כן, האפשרות היחידה להכשיר רשות הרבים גמורה ולהופכה לרשות היחיד היא באמצעות חומה בעלת דלתות, כפי שפסק בשולחן ערוך:

רשות הרבים עצמה אינה ניתרת אלא בדלתות, והוא שנעלות בלילה, ויש אומרים אף על פי שאין נעלות אבל צריך שיהיו ראויות לינעל. (או"ח שסד, ב)

ומבהיר ה'משנה ברורה' (סעיף קטן ו-ז) שצורת הפתח אינה מספיקה, והסיבה שחומה ודלתות יועילו היא שעל ידי זה מתבטל מהמקום שם רשות הרבים, שאינו דומה ל'דגלי מדבר' שהיה פתוח בכל שעה.

יוצא, אם כן, שלשיטה המחמירה - בכל מקום שאיננו מוקף חומה, שיש בו ולו רחוב אחד רחב שש עשרה אמה, מפולש, שאיננו מקורה ומשמש הילוך לרבים - כל העירובים של צורת הפתח אינם מועילים בו. שכן אם יש בעיר רחוב כזה, הרי שגם ברחובות האחרים אסור לטלטל מדין כרמלית שאינה מעורבת, שכן כאשר קיים בתחום העירוב של צורת הפתח ולו מקום אחד הנחשב רשות הרבים גמורה, כל העירוב נפרץ ומתבטל. הפתרון היחיד במצב כזה הוא לערב את שטח הכרמלית בנפרד, כפי שעושים בכמה מקומות.

אולם, הסומכים על השיטה המקילה יוכלו להוציא ולטלטל בכל מקום שאין בו רחוב שעוברים בו שישים רבוא איש בכל יום והוא מוקף עירוב. נמצא, שההבדל בין שתי השיטות הנו משמעותי ביותר.

ו. כיצד יש לנהוג למעשה

להלכה, פסק מרן ב'שולחן ערוך':

איזהו רשות הרבים? רחובות, ושווקים הרחבים ט"ז אמה ואינם מקורים ואין להם חומה, ואפילו יש להם חומה אם הם מפולשים משער לשער (ואין

²⁷ אמנם שמעתי שבכביש גהה עוברים שישים רבוא איש ביום, וכן בכביש איילון ובכביש החוף, אך גם שם לא ברור שיש רשות הרבים גמורה, משום שיש הסוברים שהאנשים צריכים לעבור דוקא ברגל ולא ברכב כדי שהמקום יחשב רשות הרבים. ראה שו"ת מהרש"ם, ח"א סימן קסא, ח"ג סימן קפח; שו"ת ישועות מלכו, או"ח סימן כו; וכן, שו"ת 'בית אפרים' סימן כו.

דלתותיו נעולות בלילה) - הוי רשות הרבים. ויש אומרים, שכל שאין שישים רבוא עוברים בו בכל יום - אינו רשות הרבים. (או"ח שמה, ז)

מִרְן הִבִּיא בְּדַבְרֵיו אֶת שְׁתֵּי הַדְּעוֹת. אֶת הַדְּעָה הַמַּחְמִירָה בְּסֵתֶם, וְאֶת הַמְּקִילָה כִּישׁ אֹמְרִים. עַל כֵּךְ מַעִיר הַט"ז (סעיף קטן ו):

וּבְפִי הָעוֹלָם מוֹרְגֵל עֲכָשִׁיו שֶׁאֵין לָנוּ רְשׁוֹת הַרְבִּים, הוּא כְּדַעַת הַיֵּשׁ אֹמְרִים וְהֵם רְבִים... וְעַל כֵּן הַמַּחְמִיר יַחְמִיר לַעֲצָמוֹ, וְאֵין בִּידוֹ לַמְּחֹת לְמָה שְׁנוֹהֵגִין עֲכָשִׁיו כְּאוֹתֵן הַרְבִּים שֶׁמְקִילִין²⁸.

ה'משנה ברורה' (סעיף קטן כג), לעומת זאת, נטה להחמיר:

וְלַעֲנִין הַלְכָה, מִדַּעַת הַמַּחְבֵּר דְּכַתֵּב דַּעָה זֶה רַק בְּשֵׁם יֵשׁ אֹמְרִים מִשְׁמַע דְּלַהֲלַכָה לֹא ס"ל כֵּן (עַל פִּי הַכֹּלל יִסְתֵּם וְיֵשׁ אֹמְרִים - הַלְכָה כְּסֵתִים²⁹), וּמִכֹּל מְקוֹם אֵין בְּנוֹ כַּח לַמְּחֹת בִּיד הַסּוֹמְכִין עַל דַּעָה זֶה, דְּדַעָה זֶה גַּם כֵּן לֹא דַעַת יַחֲדָאָה הִיא, כְּמוֹ שְׁכַתְּבֵתִי בְּבִיאור הַלְכָה וְכֵן צִדְדוֹ כְּמָה אַחֲרוֹנִים, וְכֹל בַּעַל נֶפֶשׁ יַחְמִיר לַעֲצָמוֹ.

ה'מגן אברהם' (סעיף קטן ז) מנסה להוכיח שדעת מרן להלכה היא דוקא כדעת היש אומרים המקילה, בניגוד לכלל 'סתם ויש אומרים הלכה כסתם', וזאת מדברי השולחן ערוך בענין מנהג הנשים בזמן הזה לצאת בתכשיטיהן לרשות הרבים. מנהג זה הוא בניגוד לגזירת חכמים הנזכרת לעיל, לפיה נשים לא תצאנה לרשות הרבים בתכשיטיהן, שמא תסירם האשה כדי להראותם לחברותיה ותעבירם ארבע אמות ברשות הרבים:

כֹּל שֶׁאֲסָרוּ חֲכָמִים לְצֵאת בּוֹ לְרְשׁוֹת הַרְבִּים, אֲסוּר לְצֵאת בּוֹ לַחֲצַר שְׁאִינָה מְעוֹרֶבֶת (שֶׁהִיא רְשׁוֹת יַחֲדָה הַמְּשַׁמֶּשֶׁת הַיֹּלֶךְ לְרְבִים, וְחֲכָמִים אֲסָרוּ לְהוֹצִיא מִרְה"י אֵלֶיהָ שְׁמָא יִטְעָה אָדָם וְיוֹצִיא אֶף לְרַה"ר), חוֹץ מִכְּבוֹל וּפָאָה נְכָרִית, דְּהֵיִינוּ, קְלִיעַת שַׁעַר שְׁקִלְעָה בְּתוֹךְ שַׁעֲרָה. וְי"א דְּכֹל שֶׁאֲסָרוּ לְצֵאת בּוֹ, אֲפִילוֹ לְהַתְקַשֵּׁט בּוֹ בְּבֵית אֲסוּר, וְכ"ש לְצֵאת בּוֹ לַחֲצַר הַמְּעוֹרֶבֶת, חוֹץ מִכְּבוֹל וּפָאָה נְכָרִית. וְי"א שֶׁהַכֹּל מוֹתֵר לְצֵאת בּוֹ בַּחֲצַר, אֲפִילוֹ אִינָה מְעוֹרֶבֶת³⁰. וְהַאֲיִדְנָא, נָשִׁי דִּידָן נִהְגוּ לְצֵאת בְּכָל תְּכַשִּׁיטִין (אֲפִילוֹ לְרְשׁוֹת הַרְבִּים - מִשְׁנֵיב ס"ק סב). וְיֵשׁ שֶׁאֲמָרוּ דְּמִדְּנָא אֲסוּרוֹת, אֲלֵא שְׁכִיּוֹן שְׁלֹא יִשְׁמַעוּ, מוֹטֵב שֶׁיִּהְיוּ שׁוֹגְגוֹת וְאֵל יִהְיוּ מוֹזִידוֹת. וְיֵשׁ שְׁלִימְדוֹ עֲלֵיהֶם זְכוּת לֹמֵר שֶׁהֵן נוֹהֲגוֹת כֵּן עַל פִּי סְבָרָא אַחֲרוֹנָה שְׁכַתְּבֵתִי שְׁלֹא אֲסָרוּ לְצֵאת בְּתַכְשִׁיטִין לַחֲצַר שְׁאִינָה מְעוֹרֶבֶת, וְהַשְׁתָּא דְּלִית לָן רַה"ר גְּמוּרָה הוּא לִיָּה כֹל רַה"ר שֶׁלָּנוּ כְּרַמְלִית וְדִינוֹ כְּחֲצַר שְׁאִינָה מְעוֹרֶבֶת, וּמוֹתֵר. (או"ח שג, יח)

כלומר, מאחר שהיום אין לנו רשות הרבים מהתורה, כי אין לנו שישים רבוא, וכל רה"ר

28. גם ה'מגן אברהם' בס"ק ז, נוטה להקל כט"ז, בכותבו שדעת רוב הפוסקים להקל.

29. המופיע בשו"ת הרמ"ע מפאנו סימן צז; ש"ך יורה דעה סוף סימן רמב; וכן בשו"ת יחיה דעת, ח"א סימן סג, ד"ה תשובה.

30. וטעמם, שאם נאסור זאת, הוי גזרה לגזרה, שאסור לצאת בתכשיטים לרה"ר שמא תסירם ותעבירם, וכן יהיה אסור לצאת בתכשיטים אפילו לחצר שאינה מעורבת אטו רה"ר, ואין גוזרים גזרה לגזרה.

דינה ככרמלית, אין עוד מקום לגזרה שלא להוציא לחצר שאינה מעורבת ולכרמלית שמא יטעה אדם בין ובין רשות הרבים, משום שאין רשות הרבים.

אולם, ה'ביאור הלכה' דוחה את דברי ה'מגן אברהם':

עיין במשנה ברורה מה שכתבנו דמדעת המחבר משמע דלא סבירא ליה כן והיינו מדכתב דעה זו רק בשם יש אומרים, והנה המגן אברהם כתב דמסימן ש"ג בסי"ח משמע בהמחבר דסבירא ליה כן להלכה, וכבר דחו זה כמה וכמה אחרונים **דהביא שם רק דעת המלמדים זכות**. (ד"ה שאין שישים רבוא)

כלומר, במקור שהביא ה'מגן אברהם', הביא מרן רק את דברי מלמדי הזכות אשר בראותם שהנשים יוצאות בתכשיטים לרשות הרבים, השתמשו בסברת היש אומרים על מנת לסגור עליהן. דעתו של מרן עצמו, היא להחמיר, כמבואר (או"ח שמה, ז) על פי הכלל 'סתם ויש אומרים- הלכה כסתם'.

וממשיך ה'ביאור הלכה':

ואדרבא יש ראיה מכמה מקומות בשו"ע דדעתו לפסוק דיש רשות הרבים מן התורה אפילו בפחות משישים רבוא והוא בסימן רנב... וכן בסימן שה... וכן בסימן שצב³¹... ועתה נבוא להתבונן אודות מה שכתבו המ"א והט"ז דרוב הפוסקים סבירא ליה כהיש אומרים. הנה באמת כפי מה שהעתיק הבית יוסף בקיצור נמרץ את עקרי השיטות דימו הם שרק אלו הם החולקים בזה... אבל כאשר חפשנו דבר זה בפוסקים מצאנו עוד הרבה מגדולי הראשונים המחמירים בענין זה. אכן מתחילה אחשב דעת המקילין בזה ראשון לכולם הביא זה בשם בה"ג [ואינו בבה"ג שלפנינו] ורש"י... וסמ"ג וסמ"ק וספר התרומה ורבינו מאיר ורוקח ותוספות... והרא"ש... והא"י והטור ורי"ו, אכן לעומת זה יש הרבה שסוברים שרשות הרבים הוא מן התורה כשרבים בוקעים במקום הזה אם הוא מפולש, ולא בענין ס' רבוא; הלא המה הרמב"ם והר"ת והרמב"ן והרשב"א והריטב"א והרה"מ והר"ן... והגהת מרדכי... והרשב"ם... וכן ר"א ממיץ בספר יראים... והריב"ש והמאירי... כולם ס"ל דלא בעינן ס' רבוא ועיין בריטב"א... כתב שם שרוב הגאונים סוברים כן וגם בוודאי מסתברא כן, דאלו אם היה רשות הרבים דוקא מס' רבוא לא היה משתמיט הגמרא להשמיענו דבר זה... וגם דידוע שגזרו חז"ל לענין תקיעת שופר בשבת [וכן לענין קריאת המגילה³²] **וביטלו עשה דאורייתא לכלל ישראל** כדי שלא יבוא לידי איסור שבת... ואי אמרת דהוא דוקא כשיש באותה העיר ס' רבוא **הוא דבר שאין מצוי כלל וכלל כי אם איזה עיר יחידה**

31. לא נפרט כאן את ההוכחות עצמן כדי לא להאריך, רק נציין שאין אלה הוכחות חותכות אלא רק נסיונות להביא ראיה, וברור שגם ה'מגן אברהם' למד את הכתוב שם, ובכל זאת סבר שדעת השולחן ערוך להקל.

32. לענין תקיעת שופר בשבת, עיין ראש השנה כט, ב; לענין קריאת המגילה, עיין מגילה ד, ב.

בעולם. ועל כן בוודאי יש להחמיר כסברא ראשונה³³.

ומסיים ה'ביאור הלכה':

מכל זה מוכח שיש להחמיר כדעה ראשונה, אך במקום שיש עוד צד להקל יש **לסמוך על הסברא האחרונה**... ומכל מקום אין בנו כח למחות ביד המקילין שהם סומכין על הפוסקים העומדים בשיטת בה"ג ורש"י הנ"ל, **אבל כל ירא שמיים בודאי יש להחמיר לעצמו** דבזמנינו יש גם כן רשות הרבים מן התורה וממילא **אין לסמוך על עירוב של צורת הפתח דבעינן דוקא דלתות**.

על פי זה יוצא, לכאורה, שעל כל ירא שמיים הנשמע לפסקיו של ה'חפץ חיים', להחמיר על עצמו כשיטת הרמב"ם וסיעתו, שיש לנו היום רה"ר גמורה מן התורה.

מאידך, יש לשים לב לכך שה'חפץ חיים' לא ידע, ככל הנראה, ששיטת רש"י מיוסדת היטב במשנת הגאונים, שהרי ברשימת המקילים לא הביא הביאור הלכה איש מן הגאונים פרט לבה"ג, ואף זאת לא מצא ה'חפץ חיים' בספר הבה"ג שלפניו³⁴ אלא בתוספות וברמב"ן שכתבו זאת בשמו. יתכן אם כן, שאילו ידע ה'חפץ חיים' שהשיטה המצריכה שישים רבוא מיוסדת על אדני פז במשנת הגאונים, היה אף הוא נוטה להקל.

הרב מנחם כשר, דן בספרו 'דברי מנחם'³⁵ בענייננו, וכתב כך:

והנה לפני עיני גדולי האחרונים שכתבו בענין זה לא היה **מקור הדברים** של שיטה זו (דברי הגאונים)... והנה כעת **נתגלה לנו** מקור הלכה זו בהלכות גדולות אספמיא ועוד תשובות הגאונים שלא נזכרו בראשונים.

הרב כשר אף טוען, על פי מקור ג הנ"ל מ'ספר האשכול', שהגאונים ביססו את שיטתם זו על הגמרא בשבת ו,ב: "כאן בזמן שישראל שרויים במדבר" הנזכרת לעיל, כשם שגם התוספות, כזכור, כתבו על גמרא זו: "משמע **קצת** דאינה רשות הרבים אלא אם כן מצויין שם שישים רבוא כמו במדבר". כמו כן מביא הרב כשר את דברי שו"ת 'בית אפרים'³⁶, שכתב שישנם עוד ראשונים רבים נוספים המצריכים שישים רבוא בנוסף לשנים עשר שהביא הבה"ל³⁷, ומסיים:

הנה ערכתי לעין הקורא דעת הרבה גדולי הראשונים אשר עליהם סמכו בהיתר הרבה דברים התלויים באיסור הוצאת שבת אף שיש כמה גדולי עולם

33. וממשיך הבה"ל ודוחה אף את ראיית הט"ז (סי"ק ו) מדברי הרמ"א (או"ח שמו, ג), שכתב שכל רשויות שלנו כרמלית הם (ומשתמע שדעתו להקל), משום שכבר כתב ה'בית מאיר' שאין זו ראייה כלל, ששם מדובר לענין להחמיר על מקום פטור שייחשב כרמלית, ולא מדובר להקל על רשות הרבים שתחשב כרמלית ע"ש. כלומר, קיימת מחלוקת אף בדעת הרמ"א, האם סובר להקל או להחמיר.

34. שהרי כתב שם "ואינו בה"ג שלפנינו".

35. חלק ב, בקונטרס 'תיקון עירובין במנהטן', סימן ט.

36. חלק או"ח סימן כו.

37. ואלו הם: הראב"ן, רבינו שמחה, רשב"א מבעלי התוספות, הגה"מ, שבלי הלקט, מהר"מ רקאנטי, הגהת אשרי, אגודה, או"ח, ר' אליעזר, הגהות או"ח ומהר"י וויל.

החולקים על שיטת רש"י, מכל מקום אין כח ביד שום אדם לערער על המנהג אשר נתסד על פי גדולי עולם חכמי צרפת ואשכנז אשר אנו מבני בניהם ומימיהם אנו שותים.

ז. דעת גדולי הדור

בבירור דעתם של גדולי דורנו בנידון, שאלתי את הגאון הרב אברהם שפירא מהי דעתו והשיב שראוי להחמיר, וכן השיב הגר"ש ישראלי שמעיקר הדין היה צריך להחמיר, אך מכיוון שנהגו הציבור להקל ויש להם על מה שיסמכו, אי אפשר לגזור עליהם גזירה שלא יוכלו לעמוד בה.

הרב משה הררי (מחבר ספר 'מקראי קדש') העיר לי, שבני עדות המזרח עוד יותר ראוי שיחמירו משום שגדולי הדור הספרדים נוטים להחמיר. טעמם הוא, שמאחר שמקובלנו ש'סתם ויש אומרים הלכה כסתם', הרי מבואר שדעתו של מרן בעל השו"ע היא להחמיר, ועל כן צריכים הנשמעים לדעתו להחמיר. כך כתב הגאון הרב בן ציון אבא שאול בענייננו: "...ולפי האמור לעיל, אפשר להקל לטלטל בשעת הדחק בעיירות שעושין בהן עירוב של צורת הפתח מסביב לעיר"³⁸. כלומר, כשאין שעת הדחק אסור לטלטל. כן כתב הגר"ע יוסף:

ואף לדין שנוהגים להחמיר שלא להוציא בשבת מרשות לרשות, ומנהגינו תורה לפי דברי מרן שקבלנו הוראותיו, דרה"ר מקרי כל שיש שם טז אמה, אע"פ שאין ס' רבוא בוקעין בו, ואם כן אין מערבין רה"ר בצורת הפתח, ואין רה"ר ניתרת אלא בדלתות³⁹.

ואמר לי הרב הררי שכן שמע בפירוש מפיו של הגר"ע יוסף כמה פעמים וכן מפיו של הגאון הרב מרדכי אליהו.

ח. סיכום

בשיטה המצריכה שישים רבוא ישנן מספר קושיות חמורות:

- א. אין לגדר זה מקור בש"ס כולו ואף לא בירושלמי⁴⁰.
- ב. לפי השיטה המצריכה שישים רבוא נמצא שרה"ר גמורה היא מציאות נדירה ביותר שכמעט ולא קיימת. לעומת זאת, המעיין במשניות במסכת שבת העוסקות בדיני הוצאה יווכח, שלכאורה נראה שרה"ר היתה מצוייה בימיהם של רבותינו התנאים, כגון: "פרתו של רבי אלעזר בן עזריה היתה יוצאה ברצועה שבין קרניה שלא ברצון חכמים"⁴¹. וכן

38. שו"ת 'אור לציון', או"ח סימן ל.

39. 'ביע אומר', ח"ד סימן מז.

40. באשר לגמרא בשבת ו, ב: "כאן בזמן שישראל שרויין במרבר" שהובאה לעיל, כבר כתבנו שאין זו אלא אסמכתא בעלמא כשם שכתב אף התוספות עצמו שם: "משמע קצת".

41. פרק ה משנה ד.

הגמרא⁴² כותבת בפשיטות שסרטיא ופלטיא גדולה (דרך בין עירונית ושוק) הן רה"ר גמורה, ונראה שדיברה על מציאות ידועה ויום-יומית, ולא מסתבר שדווקא בימיהם עברו ברחובות שישים רבוא איש ביום.

ועוד, חז"ל ביטלו מצוות עשה מן התורה לכלל ישראל - תקיעת שופר בראש השנה שחל להיות בשבת⁴³ - כדי שלא יבואו לידי חילול שבת בהעברה ד' אמות ברה"ר. אם אכן רה"ר כמעט איננה מצוייה, מה ראו חז"ל לגזור גזירה מרחיקת לכת זו?⁴⁴

ג. בני ישראל במדבר היו הרבה יותר משישים רבוא, שהרי שישים רבוא היו רק הגברים⁴⁵. אף אם נתרץ כתוספות, שאין לנו אלא המנין המפורש בתורה, הרי כבר הקשה הרמב"ן שאם כן נצריך שיעברו במקום שישים רבוא גברים מגיל עשרים ועד שישים.

מכל זאת מוכח, שמצד הסברא נראה לומר שיש לנו גם היום רה"ר גמורה מן התורה, ולכן ראוי מאוד להחמיר כשיטת הרמב"ם וסיעתו ולא לסמוך על העירוב של 'צורת הפתח', אלא במקום שאין רה"ר גמורה אף לשיטה המחמירה או כאשר יש צד נוסף להקל כמו שכתב ה'ביאור הלכה'.

ואכן, כך סיכם ה'ביאור הלכה' את דבריו בענייננו:

אבל כל ירא שמיים בוודאי יש להחמיר לעצמו דבזמנינו יש גם כן רשות הרבים מן התורה וממילא אין לסמוך על עירוב של צורת הפתח דבעינן דוקא דלתות.

ובפרט, שאף גדולי דורנו נוטים להחמיר כנזכר לעיל.

מאידך, רוב העם הנוהגים להקל ולסמוך על העירוב של צורת הפתח על פי השיטה המצריכה שישים רבוא ברה"ר, וממילא סוברת שכמעט שאין לנו היום רה"ר גמורה - ודאי שיש להם הרבה על מי שיסמכו, שהרי זהו המנהג המקובל מדורי דורות ו"מנהג ישראל - תורה הוא"⁴⁶. וכלל גדול נקוט בידינו: "הניחו להן לישראל, אם אינן נביאים - בני נביאים הן"⁴⁷. ובפרט ששיטה זו הנה בעלת בסיס נרחב הן במשנת הגאונים והן בדברי רוב הראשונים ואף ה'חפץ חיים' שנטה ב'ביאור הלכה' להחמיר, לא ידע, כפי שכתבנו, ששיטה זו מבוססת היטב בדברי הגאונים⁴⁸. וכן הורה ראש הישיבה שליט"א.

42. שבת ו, א.

43. וכן לעניין נטילת לולב ומקרא מגילה.

44. כפי שהקשה הביאור הלכה שהזכרנו.

45. כפי שהקשה התוספות בעירובין ו, א הנזכר לעיל.

46. ב"י או"ח, סימן קכח אות ו-ז ד"ה ויטול ידיו.

47. ירושלמי שבת פרק יט הלכה א, וכן ירושלמי פסחים פרק ו הלכה א.

48. מעניין מאוד מדוע לא היו לנגד עיני ה'חפץ חיים' כל פסקי הגאונים והראשונים שהובאו לעיל. השאלה מתחדדת עוד יותר לאור העובדה שהחפץ חיים נפטר לפני 63 שנים בלבד ומפליא מדוע לא היו לפניו כל אותם הספרים הנ"ל שהיו לפני ה'בית אפרים' אשר חי כעשרים שנה לפני הרב אשר חי בדור האחרון אך מעט אחריו. תשובה אפשרית לשאלה זו כתב לי הרב אלחנן סמט: "המשנה ברורה נדפס לפני יותר ממאה שנה (תרמ"ד) ותהליך כתיבתו נמשך שנים רבות לפני כן, עשרות שנים. רוב הספרים שמוזכרים

הוצאה מרשות לרשות בשבת בימינו

לפיכך, הרוצה להקל - ודאי שיוכל לעשות זאת, וכמסקנת ה'באר היטב':
אך דעת רוב הפוסקים להקל... ובפי העולם מורגל עכשיו שאין לנו רשות
הרבים, והוא כדעת היש אומרים והם רבים. על כן המחמיר יחמיר לעצמו,
ואין בידו למחות למה שנוהגין עכשיו כאותן הרבים שמקילין⁴⁹.
(שו"ע או"ח, שמה, ז, סעיף קטן ח)

הרב כשר ובעל 'בית אפרים', לא נדפסו עדיין כשבעל המשנה ברורה כתב את דבריו - בה"ג אספמיא,
האשכול, חמדה גנוזה, ראב"ן, רבינו שמחה, שבלי הלקט ועוד כמה ספרי ראשונים, כל אלו לא היו לנגד
עיני מו"ר מורה הדורות בעל המשנה ברורה, וחבל".
49. וכן דעת המגן אברהם והט"ז כנזכר לעיל.